

УДК 343.148

М. Г. Щербаковський,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

факультету № 6 (права та масових комунікацій)

Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8413-9311>

ЕТАПИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуто етапи розвитку інституту судової експертизи з моменту її першої згадки у 16 ст. до наших днів. Виділено п'ять етапів становлення інституту судової експертизи. Підставою періодизації обрано правову регламентацію залучення експерта, виникнення спеціалізованих експертних установ і формування наукових основ теорії судових експертиз.

Ключові слова: *судова експертиза, етапи розвитку, експертна установа, періодизація.*

Постановка проблеми. Будь-яке суспільне явище можна дослідити й зрозуміти тільки з урахуванням умов та особливостей його виникнення й розвитку, тобто у зв'язку з його історією. Тільки так з'являється можливість визначити обставини, в яких таке явище виникло, яким було в минулому, які еволюційні етапи історичного розвитку пройшло, чим воно є сьогодні та як буде розвиватись у майбутньому. Дослідження історії виникнення та становлення процесуального інституту судових експертиз необхідні для формування цієї наукової галузі, визначення її природи, сутності, теоретичного значення й спрямованості у практичну судово-експертну діяльність.

Стан дослідження. Історії становлення інституту судових експертиз присвячені роботи Р. С. Белкіна, Н. А. Бікмаєва, С. Ф. Іванова, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. О. Комахи, І. Ф. Крилова, В. К. Лисиченка, І. В. Пирого, В. М. Рихтера, О. Р. Росинської, С. А. Смирнової, С. І. Тихенка, В. В. Юсупова та інших українських і закордонних учених. Однак не всі із зазначених робіт повністю охоплюють шлях розвитку інституту судових експертиз та їх сучасний стан.

Метою статті є розгляд сучасних поглядів на етапи розвитку судової експертизи та розробка періодизації становлення інституту судової експертизи на підставі правової її регламентації та формування наукових основ.

Виклад основного матеріалу. Н. І. Клименко [1, с. 35–40] та М. В. Салтевський [2, с. 49–54] розвиток судових експертиз пов'язують зі становленням криміналістичних знань і виокремлюють три етапи. Перший етап, пов'язаний з розвитком криміналістичних знань і створенням перших експертних установ, закінчується до початку 30-х років ХХ ст. Другий етап – 1920 – 1945 рр. – обумовлений відбудовою зруйнованого господарства України, проведенням нової економічної політики, зростанням злочинності й посиленням масових репресій. Третій і останній етап пов'язаний з відновленням діяльності інститутів судових експертиз після Другої світової війни. Вражаємо, що надана періодизація розроблена на історичному підґрунті й не корелює з науковими та практичними досягненнями судових експертиз. З погляду на важливість інформаційних технологій С. Ю. Петряєв виділяє два періоди в історії розвитку криміналістичної та судово-експертної діяльності: перший – зародження та формування науково-теоретичної, технічної та законодавчої бази; другий – період інформаційних технологій, автоматизації та переходу в інформаційний кіберпростір [3, с. 76]. На нашу думку, виокремлення двох періодів здійснено за різними не пов'язаними між собою підставами. С. А. Смирнова [4, с. 20–27], О. Р. Росинська, О. І. Галашина, О. М. Зінін [5, с. 20–31] виділяють три етапи розвитку судових експертиз. Перший етап – накопичення емпіричних знань про об'єкти, методи, властивості експертиз, завершення якого позначено серединою 20-х рр. ХХ ст. Другий етап – розробка методичних, формування теоретичних основ окремих родів, видів експертиз, який завершується в середині 50-х рр. минулого століття. З цього моменту починається третій етап, який характеризується формуванням загальної теорії судової експертизи. Наведена науковцями періодизація стосується розвитку науки про судову експертизу, яка є важливою, але однією зі складових судово-експертної діяльності. І. В. Пиріг обмежується хронологією становлення судово-експертних установ, яка включає чотири етапи: перший – дореволюційний етап створення умов для утворення експертних установ та їх поява (1864–1917 рр.); другий – етап розвитку експертних установ між двома світовими

війнами (1918–1941 рр.); третій – етап відродження експертних установ та інтенсифікація їх діяльності (1943–1995 рр.); четвертий – сучасний етап розвитку експертних установ на теоретичній основі судової експертології та новітніх досягнень науки, техніки та інформаційних технологій (з 1995 р. і дотепер) [6, с. 46–62]. Автор не бере до уваги формування процесуальних підстав і наукових основ судових експертиз.

Відмінність думок учених про етапи розвитку судових експертиз не викликає подиву, виходячи з багатозначності цієї наукової та практичної категорії. Дійсно, розглядаючи генезис судових експертиз, слід мати на увазі розвиток практики їх застосування, становлення процесуальної інституалізації, формування теоретичних положень. На нашу думку, можна умовно виокремити п'ять періодів розвитку судових експертиз в Україні на підставі становлення процесуального інституту судової експертизи та розвитку її наукової теорії.

Перший етап: зародження та становлення судової експертизи, що зайняло кілька століть – з XVI ст. по 1864 р. Історичні джерела свідчать, що першими в судовому процесі з'явилися судово-медична експертиза та експертиза документів. Перший випадок проведення судово-медичної експертизи в Російській імперії стався у 1535 р., коли за дорученням правительки Олени лікар Феофіл оглянув князя Андрія Старицького з приводу «підозри його в удаваній хворобі» [7, с. 402]. Відповідно до «Руської Правди» спочатку роль експертів виконували судді, а потім з'явилися «обізнані люди». Для проведення експертиз стали запрошувати лікарів, дяконів, ремісників та ін. Думка експерта почала викладатися у вигляді письмового висновку («скаски») [8, с. 4–5]. Поштовхом до розвитку судово-медичної експертизи став Військовий статут 1716 р. [9, с. 6], а її проведення стало повсякденною практикою під час розслідування злочинів щодо життя та здоров'я [10, с. 55]. Одним з перших видів криміналістичної експертизи була експертиза підроблених документів, в якій досліджувалися документи сумнівного походження та рукописні записи [11, с. 54]. Починаючи з XIX ст., розвиваються балістична, дактилоскопічна, бухгалтерська та інші види експертиз.

Цей етап характеризується тим, що судові експертизи проводились окремими фахівцями, які не були організовані, а виконували дослідження епізодично, за разовими, одиничними завданнями правоохоронних органів та судів або як неосновні, додаткові службові обов'язки. Експертизу проводили лікарі під час дослідження тілесних ушкоджень і для встановлення причин смерті або хвороби; дяки і піддячі, пізніше – секретарі присутніх місць – під час перевірки достовірності документів. Використовувана з давнини допомога обізнаних осіб проводилася епізодично, не мала правової основи, а залучені особи не володіли будь-якими правами. Спеціалізованих

експертних установ не існувало. На першому етапі не можна стверджувати ні про самостійний характер, систематичність судово-експертної діяльності як окремого виду професійної діяльності, ні про обов'язкове залучення експертів у діяльність правоохоронних органів.

Другий етап: 1864–1913 рр. Повноцінна поява інституту судової експертизи визначається з моменту його законодавчого закріплення у кримінальному процесі. Тільки після прийняття Статуту кримінального судочинства в 1864 р. був регламентований процес попереднього дослідження, отримання та фіксації доказів, порядок залучення обізнаних осіб (експертів) і вимоги до них. Разом з тим накопичений емпіричний досвід дозволив проводити експертизи досвідченим особам, у тому числі відомим ученим, для яких експертна діяльність не була основною професією. Розвитку судових експертиз сприяла поява наприкінці XIX ст. нової науки – криміналістики. Період характеризується недостатнім науковим розвитком, емпіричним характером експертних досліджень, відсутністю фундаментальних теоретичних розробок. Слід додати, що на той момент ще не була накопичена статистично репрезентативна узагальнена експертно-слідча практика, необхідна для глибокого аналізу взаємин обох сторін і для пізнання дійсного значення судово-експертної діяльності під час розслідування злочинів.

Третій етап: 1913 – кінець 1950-х рр. Правозастосовна практика сприяла поширенню судових експертиз під час розслідування злочинів, результатом чого стала поява нового самостійного суб'єкта судово-експертної діяльності – експертної установи. В Санкт-Петербурзі (1913 р.), Москві, Києві, Одесі, Харкові (1914 р.) були створені кабінети науково-судової експертизи. Поява спеціалізованих експертних установ пов'язана зі зростанням авторитету судової експертизи, збільшенням обсягів та рівня досліджень, різноманітності досліджуваних об'єктів. Цей новий суб'єкт, нарівні з правоохоронними органами заснований державою, знаходився під її керуванням, юрисдикцією і захистом, входив до системи інших державних органів. Співробітники кабінетів судово-наукової експертизи, а потім – державних спеціалізованих інститутів, лабораторій, служб здійснювали експертну діяльність на професійній основі. Протягом цього етапу були вжиті важливі процесуальні й організаційні заходи: КПК України 1922 р., а пізніше 1927 р. виділяє особливий вид доказів – висновок експерта, розширюється мережа державних судово-експертних установ різних відомств, кабінети перетворюються в інститути науково-судової експертизи (1925 р.), а потім – у науково-дослідні інститути судової експертизи (1944 р.), з'являються експертні служби у правоохоронних органах. Експерт – співробітник експертної установи – стає професійним державним службовцем, який перебуває в подвійному підпорядкуванні: за службою – на постійній основі, а за конкретними процесуальними провадженнями – на епізодичній. На

цьому етапі виявилася тенденція інтеграції та диференціації експертних знань. Своє вираження вона знайшла в цілеспрямованій діяльності з розробки експертних методів дослідження, появи нових родів, видів експертиз. Цей період становлення й розвитку судової експертизи характерний яскраво вираженим практичним ухилом, вирішенням найнагальніших завдань боротьби зі злочинністю. Відбувається накопичення емпіричних даних і розвиток теоретичних основ щодо об'єктів, методів та засобів експертного дослідження; методи й засоби інших наук пристосовуються до потреб експертної практики. Багаторічний досвід проведення експертиз дозволив науково узагальнити використовувані методи фотографії, дактилоскопії, хімії, інших галузей знань. У цей період відбувається аналіз емпіричного матеріалу, розвиваються методичні положення всіх родів і видів експертиз, формуються загальні наукові основи експертних досліджень. У науковій і практичній експертній діяльності йде активний процес залучення нових технічних засобів, які вимагають обґрунтування, постановки та вирішення експертних завдань, що не належать до класу криміналістичних. Відбувається процес перегляду, зміни окремих концепцій тодішніх наукових положень криміналістики (зокрема теорії ідентифікації, діагностики), триває пошук принципів побудови та закладаються основи формування нової науки про судову експертизу. Проте процесуальне законодавство не надавало судовому експерту особливої (спеціальної) процесуальної правоздатності. Так, за КПК України 1927 р., що діяв до 1 січня 1961 р., процесуально-правовий статус експерта майже не відрізнявся від статусу свідка. Процедура взаємодії слідчого та експерта не була деталізована. Експертна установа не згадувалася в тексті процесуально-го закону як самостійний суб'єкт судово-експертної діяльності.

Четвертий етап: кінець 1950-х – 2007 рр. Введення в дію КПК 1960 р. відбило накопичений достатній емпіричний матеріал для усвідомлення державою місця висновків експертів, основаних на даних сучасної науки, серед інших джерел доказів. Нове законодавство ретельно регламентувало права, обов'язки експертів, взаємодію експерта, керівника експертної установи із правоохоронними органами та ін. Законодавчо закріплюється процесуальна свобода експерта, наділяючи його сукупністю специфічних прав, які забезпечують процес пізнання. У судово-експертній діяльності бурхливий розвиток природничо-наукових основ досліджень супроводжувався практичним упровадженням в арсенал експертів сучасних даних і методів фізики, хімії, біології, техніки, гуманітарних наук. Накопичені наукові та емпіричні знання про природу об'єктів експертизи, закономірності виникнення їх властивостей, методи дослідження, формування нових галузей експертизи, практики проведення різноманітних експертиз дозволили узагальнити, консолідувати і розвинути знання про судову експертизу як нову наукову галузь, закласти

концептуальні підстави теорії судових експертиз. Розвиток окремих теоретичних основ експертизи матеріалів, речовин і виробів, почеркознавчої, трасологічної, біологічної, балістичної та багатьох інших експертиз став фундаментом, на якому О. Р. Шляхов [12, с. 12–13], А. І. Вінберг і Н. Т. Малаховська [13, с. 49; 14, с. 5] заклали основи окремої від криміналістики галузі знань про судову експертизу – судової експертології. У цьому плані судова експертологія, яка надає наукове уявлення про визнані нею об'єктивні закономірності, покликана формувати, на відміну від криміналістики та інших наук, методологію експертного пізнання, спрямовану на оптимальну реалізацію інституту спеціальних наукових знань у кримінальному, цивільному та адміністративному судочинстві. Поступово судова експертологія виокремлюється від криміналістики і формується як самостійна галузь наукового знання. Цей період характеризується організаційним реформуванням системи експертних установ після набуття Україною незалежності (1991 р.), прийняттям закону України «Про судову експертизу» (1994 р.), значним збільшенням кількості судових експертиз, появою нових родів і видів експертиз. Йде активна наукова розробка теоретичних основ судової експертології. На початку ХХІ ст. вийшла низка фундаментальних робіт М. Я. Сегає [15; 16], О. Р. Росинської [17], Т. В. Авер'янової [18], Н. І. Клименко [1], в Україні захищено докторські дисертації І. А. Алієвим «Проблеми судово-експертної профілактики» (1990 р.), Ф. М. Джавадовим «Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах» (2000 р.), в яких підбито підсумок багаторічних наукових дискусій щодо природи та сутності загальної теорії судової експертизи, визначено предмет і об'єкт дослідження, запропоновано структуру, концептуальні теоретичні основи судової експертології, вказано тенденції її розвитку. Закінчення етапу характеризується інституалізацією судової експертизи в судочинстві та остаточним формуванням наукової галузі щодо методологічних основ судових експертиз.

П'ятий етап: з 2007 р. – до сьогодні. Сучасний етап судових експертиз як наукового знання та практичної діяльності характеризується подальшим розвитком судової експертології, уточненням її предмета, об'єкта, структури, співвідношення із криміналістикою, що сприяє конкретизації та більш поглибленому аналізу її структурних елементів, визначенню гносеологічних і практичних функцій. Десяті роки ХХІ ст. характеризуються активізацією наукових розробок на рівні докторських дисертаційних досліджень О. М. Моїсєєва «Експертні технології в судово-експертній діяльності: теоретичні засади та практика використання» (2011 р.), І. А. Петрової «Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів» (2012 р.), І. В. Пирога «Теоретичні основи експертного забезпечення досудового розслідування» (2015 р.), автора цієї статті М. Г. Щербаковського «Теоретико-

методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі» (2016 р.), в яких дослідники зробили вагомий внесок у розвиток як теоретичних положень наукової галузі судової експертології, так і її практичного втілення – судово-експертної діяльності. На методологічних положеннях судової експертології формуються теоретичні основи нових родів (видів) експертиз, з'являються нові експертні галузі на запити слідчо-судової практики, широко використовуються інформаційні комп'ютерні технології. У цей період прийнято новий Кримінальний процесуальний кодекс України, який став по-справжньому революційним кроком у судочинстві (2012 р.). Від елементів інквізиційного, обвинувального процесу, які залишилися суттєвим пережитком впливів радянської тоталітарної ідеології у праві, законодавець перейшов до процесуальної змагальності. Положення нового процесуального закону істотно вплинули на процедуру проведення експертиз і взаємодію учасників кримінального провадження з експертами.

Висновок. За час існування судової експертизи стався закономірний поступовий перехід від відносин управління одиничними експертами, яке здійснювалося правоохоронними органами та судами, до взаємодії рівнозначних і рівнозалежних партнерів у спільній діяльності, які об'єднані спільною метою (отримання доказів), загальними принципами діяльності, але мають відносно автономію один від одного і виконують різні соціальні ролі.

Список бібліографічних посилань: 1. Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій: навч. посіб. для студентів юрид. спец. ВНЗ. Київ: Ін Юре, 2007. 528 с. 2. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2006. 588 с. 3. Петряєв С. Ю. Періодизація розвитку використання спеціальних знань у практиці розслідування злочинів в Україні. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58, ч. 1. С. 69–77. 4. Смирнова С. А. Судебная экспертиза на рубеже XXI века: состояние, развитие, проблемы. 2-е изд. перераб. и доп. СПб.: Питер, 2004. 875 с. 5. Россинская Е. Р., Галаяшина Е. И., Зинин А. М. Теория судебной экспертизы: учебник. М.: Норма, 2009. 384 с. 6. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с. 7. Солов'єв С. М. История России с древнейших времен. Кн. 3. 1463–1584. М.: АСТ; Фолио, 2001. 991 с. 8. Крылов И. Ф. Криміналістическая экспертиза в России и в СССР в ее историческом развитии: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 717. Л., 1966. 35 с. 9. Зинин А. М. Майлис Н. П. Судебная экспертиза: учебник. М.: Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. 320 с. 10. Шершавин С. В. История отечественной судебно-медицинской службы: монография. М.: Медицина, 1968. 184 с. 11. Крылов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалістической экспертизы. Л.: Ленингр. гос. ун-т, 1975. 188 с. 12. Шляхов А. Р. Предмет, метод и система советской науки криминалістической экспертизы // Вопросы судебной экспертизы и криминалистики. 1959. Вып. 1. С. 12–32. 13. Винберг А., Малаховская Н. Судебная экспертология – новая отрасль науки. *Социалистическая*

законность. 1973. № 11. С. 48–51. **14.** Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз): пособие. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. 188 с. **15.** Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2003. Вип. 3. С. 25–32. **16.** Сегай М. Судова експертологія – наука про судово-експертну діяльність. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 740–762. **17.** Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. М.: Норма, 2005. 656 с. **18.** Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. М.: Норма, 2006. 480 с.

Надійшла до редколегії 15.12.2016

Щербаковский М. Г. Этапы институализации судебных экспертиз

Рассмотрены этапы развития института судебной экспертизы с момента ее первого упоминания в 16 веке до наших дней. Выделено пять этапов становления института судебной экспертизы. Основанием периодизации выбраны правовая регламентация привлечения эксперта, возникновение специализированных экспертных учреждений и формирование научных основ теории судебных экспертиз.

Ключевые слова: судебная экспертиза, этапы развития, экспертное учреждение, периодизация.

Shcherbakovsky M. G. Stages of institutionalization of forensic expertise

Studies of the history of origin and establishment of procedural institution of forensic expertise are necessary for the formation of this scientific field, determining its nature, essence, theoretical significance and practical orientation in forensic activities.

The author distinguishes five stages of the development of the institution of forensic expertise. The first stage – is from the XVI century, when forensic investigation has been first mentioned, up to 1864, when the expertise was legislated in criminal proceedings. The second stage – 1864–1913 – is characterized by the accumulation of empirical data, the emergence of new types of expertise. The third stage – 1913 – late 1950s, the beginning of which is the creation of the state forensic institutions, the employees of which performed the examinations on a professional basis; at this stage the rights of an expert have been consolidated in legislation, there was the development of theoretical foundations of various types of expertise, general scientific basis of expert research were formed. The fourth stage – the end of 1950s – 2007 – is linked to the introduction of the new procedural law, which regulates the procedure of conducting examinations, the rights and duties of its participants; the foundations of a particular scientific field of knowledge – the theory of judicial expertise have been laid and developed. The fifth stage – from 2007 up to the present day – is characterized by the further development of the theory of judicial expertise in terms of new adversarial criminal procedure.

Keywords: forensic expertise, stages of development, expert institution, periodization.

